

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Stimulering en facilitering van burgerinitiatieven door de overheid: over de invulling van de 'dienende overheid' bij derde generatie burgerparticipatie

Driessen, E.M.M.A.

Citation

Driessen, E. M. M. A. (2024, June 18). *Stimulering en facilitering van burgerinitiatieven door de overheid: over de invulling van de 'dienende overheid' bij derde generatie burgerparticipatie*. Boom, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3731030>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3731030>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

BIJLAGE II GESPREKSPARTNERS

A. van der Aa	Samen 030	Burgerperspectief
mr. W. Admiraal	Notaris Pels Rijcken en Drooglever Fortuijn advocaten en notarissen	Rechtspersoonlijkheid
drs. I. Balkema	Projectleider Right to Challenge gemeente Rotterdam	Aansprakelijkheid en onder- steuning door overheid
mr. dr. L. di Bella	Advocaat De BrauwBlackstone Westbroek	Aansprakelijkheid
dr. H. Binnema	Universitair docent Universiteit Utrecht	Burgerparticipatie
mr. G. Bouwman	Promovenda Universiteit Utrecht	Financiering
P. Brink	Samen Energie Neutraal	Burgerperspectief
prof. mr. dr. J.E. van den Brink	Hoogleraar Bestuursrecht Universiteit van Amsterdam	Financiering
E. Brüheim	Senior adviseur Kiesraad	Burgerparticipatie en staatsrecht
D. de Bruijn	Senior adviseur Actief Burgerschap en Cliëntenparticipatie, Movisie	Burgerparticipatie
prof. mr. J. M. Cohen	Emeritus Thorbeckehoogleraar Universiteit Leiden	Burgerparticipatie
mr. M. Don	Jurist gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid en finan- ciering
mr. dr. A. Drahmman	Universitair (hoofd)docent Universiteit Lei- den	Financiering
mr. dr. J. Emaus	Universitair docent Universiteit Utrecht	Aansprakelijkheid
K. van Engelshoven	Gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid
mr. N. Estejé	Sociale coöperatie Grondwerk	Rechtspersoonlijkheid
prof. mr. J.H. Gerards	Hoogleraar Fundamentele rechten Univer- siteit Utrecht	Staatsrecht
prof. mr. I. Giesen	Hoogleraar Aansprakelijkheidsrecht Univer- siteit Utrecht	Aansprakelijkheid
mr. J. van der Grinten	Partner en advocaat Kennedy van der Laan	Aansprakelijkheid

S. Hanrath	Gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid en financiering
dhr. T. Harmsen	Platform Right to Challenge	Burgerperspectief
drs. M. Hermus	Promovenda Erasmus Universiteit Rotterdam	Burgerparticipatie
R. Hetem	Movisie	Burgerparticipatie
mr. S. van Heukelom-Verhage	Advocaat en Partner Pels Rijcken en Drooglever Fortuijn advocaten en notarissen	Financiering
mr. H. Hoogenboom	Jurist gemeente Rotterdam	Aansprakelijkheid en ondersteuning door overheid
H. van der Iets	Gemeente Leeuwarden	Ondersteuning overheid
drs. M. Igalla	Promovenda Erasmus Universiteit Rotterdam	Burgerparticipatie
mr. dr. N. Jak	Professional Support Lawyer Stibbe Amsterdam	Burgerparticipatie en staats- en bestuursrecht
prof. mr. C.E.C. Jansen	Hoogleraar Privaatrecht Vrije Universiteit	Financiering
mr. dr. W. A. Jansen	Universitair docent Universiteit Utrecht	Financiering
K. Jeuring	LSA	Burgerperspectief
M. Jongeneel – van Amerongen	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties	Burgerparticipatie
mr. C. Jonkers	Jurist gemeente Drimmelen	Aansprakelijkheid
dr. A. Karatas	Projectleider Platform 31	Financiering
M. Koekkoek	HIER Opgewekt	Burgerperspectief
M. Könings	Adviseur Lysias Advies	Financiering
mr. dr. C.N.J. Kortmann	Advocaat Stibbe Amsterdam	Aansprakelijkheid
prof. mr. P.H.L.M. Kuypers	Bijzonder Hoogleraar Europees en Nationaal Aanbestedingsrecht Radboud Universiteit Nijmegen Advocaat en Partner AKD	Financiering
prof. dr. D. Loorbach	Hoogleraar Socio-economic Transitions Erasmus Universiteit Rotterdam Directeur DRIFT	Burgerparticipatie en ondersteuning overheid
C. Lutler	Nationale Ombudsman	Burgerperspectief en ondersteuning overheid
prof. mr. E. Manunza	Hoogleraar Europees en Nationaal	Financiering
prof. mr. A.T. Marseille	Hoogleraar Bestuurskunde Rijksuniversiteit Groningen	Burgerparticipatie en bestuursrecht
dr. I. van Meerkerk	Universitair docent Erasmus Universiteit Rotterdam	Burgerparticipatie
mr. N. van Meershoek	Promovendus Universiteit Utrecht	Financiering
T. van Mierlo	LSA	Burgerperspectief

prof. dr. T. de Moor	Hoogleraar Sociale en Economische Geschiedenis Universiteit Utrecht	Burgerparticipatie
drs. J. Nederhand	Promovenda Erasmus Universiteit Rotterdam	Burgerparticipatie
R. Nehmelman	Hoogleraar Publiek organisatierecht Universiteit Utrecht	Burgerparticipatie
J. van Olfen	Gemeente Dinkelland en gemeente Tubbergen	Aansprakelijkheid
prof. mr. J. Polak	Hoogleraar Staats- en Bestuursrecht Universiteit Leiden Afdeling Bestuursrecht-spraak Raad van State	Burgerparticipatie en staats- en bestuursrecht
E. Pronk	Gemeente Leiden	Burgerparticipatie
prof. mr. R.J.N. Schlössels	Hoogleraar Staats- en Bestuursrecht Radboud Universiteit Nijmegen	Burgerparticipatie en staatsrecht
K. Scholder	Gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid en financiering
J. Smelik	Nederland Zorgt voor Elkaar	Burgerperspectief
A. Smits	Gemeente Sint. Michielsgestel	Burgerparticipatie en ondersteuning overheid
mr. W. Stolwijk	Pianoo	Financiering
P. Stoop	Eenheidsmanager publiek ondernemen gemeente Apeldoorn	Burgerparticipatie en ondersteuning overheid
P. Struik	Directeur Partners+Pröpper	Burgerparticipatie en financiering
R. Teunissen	Rekenkamercommissie Wassenaar, Voor-schoten, Oegstgeest en Leidschendam-Voorburg	Financiering
prof. mr. G.A. van der Veen	Bijzonder Hoogleraar Milieurecht Rijksuni-versiteit Groningen Advocaat en Partner AKD	Aansprakelijkheid
prof. mr. L. Verhey	Bijzonder Kircheiner Hoogleraar Staats- en Bestuursrecht Universiteit Leiden	Burgerparticipatie en staatsrecht
J. Verhoef	Nationale Ombudsman	Burgerparticipatie en ondersteuning overheid
mr. S. Verkerk	Jurist gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid en financiering
dr. L. Vermeij	SCP	Burgerparticipatie
K. Visser	Gemeente Utrecht	Aansprakelijkheid en financiering
mr. J. van der Voordt	VNG Risicobeheer	Aansprakelijkheid

mr. J. Westerweel	Promovendus Universiteit Leiden	Burgerparticipatie en staatsrecht
prof. mr. S.E. Zijlstra	Hoogleraar Staats- en Bestuursrecht Vrije Universiteit	Burgerparticipatie en staats- en bestuursrecht

---

BIJLAGE III TOPICLIJSTEN INTERVIEWS

De knelpuntenlijst uit paragraaf 1.5 is ontstaan op basis van verschillende realistische casus.⁸³⁹ Deze casus zijn voorgelegd aan experts uit de praktijk, zoals verschillende vertegenwoordigers vanuit de wereld van de initiatiefnemers in een focusgroepgesprek. De daaruit voortvloeiende inzichten zijn gebruikt om het realiteitsgehalte van de casus te versterken. De casus leverde diverse juridische obstakels en vragen op. Deze vragen zijn eveneens in een focusgroepgesprek voorgelegd aan diverse juridische experts met relevante kennis op de betreffende rechtsgebieden.⁸⁴⁰

Bij de casus 'Zwembad'⁸⁴¹ ging het daarbij om de volgende dilemma's c.q. juridische vragen:

- Een zwembad runnen kan praktisch eigenlijk niet zonder enige structurele steun van de gemeente. Burgerinitiatieven hechten sterk aan hun (financiële) onafhankelijkheid – juist een gevoel van eigenaarschap bindt vrijwilligers aan het initiatief en stimuleert ondernemers om te doneren. Gemeenten stellen echter eisen aan de besteding van publiek geld. Wat is de optimale verzoening tussen beide gerechtvaardigde belangen?
- Zwemmen is niet zonder risico, jaarlijks gebeuren er ongeveer 5300 ongelukken. Kan een gemeente aansprakelijkheid volledig ontlopen? Hoeveel aansprakelijkheid kan een burgerinitiatief bij gebruikers laten?
- Burgerinitiatieven en de horizontale werking van grondrechten. Moet een zwembad dat moeite heeft de exploitatie rond te krijgen toch sleuteluur weigeren aan verenigingen die vrouwen en mannen ongelijk behandelen?

---

839. Zie Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019 voor de casus.

840. Zie paragraaf 1.5, 1.7 en Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019, paragraaf 3.2.

841. Den Ouden, Boogaard en Driessen, 2019, bijlage III casus I.

- Op welke vereisten van transparantie en een *level playing field* kan het Burgercollectief aanspraak maken? Heeft een gemeente in dit verband ruimte om subsidie te verlenen?
- Hoe organiseer je een zwembad waarvan de exploitatie geheel of gedeeltelijk voortdurend of in ieder geval regelmatig *gechallenged* kan worden door burgercollectieven?
- Hoe dicht mag een initiatief op de politiek zitten? De combinatie van raadsleden die ook heel nauw samenwerken met een initiatief of daarvan zelfs lid zijn komt regelmatig voor. De gemeentewet heeft regels voor wie als raadslid een professioneel belang heeft bij gemeentelijke besluitvorming (raadsleden die als advocaat tegen hun eigen gemeente procederen of daarbij werkzaam zijn of er een contract mee willen sluiten). Hoe zit dat bij ‘initiatiefnemers’?

Bij de casus ‘Wijkbedrijf’⁸⁴² ging het om de volgende juridische obstakels en vragen:

- Het eerste probleem dat in deze casus naar voren komt is het mogelijke concurrentievoordeel dat het buurthuis Voorbos heeft gekregen t.o.v. het nabijgelegen buurthuis. De rechtbank zegt in dit kader onder meer: *“Het zorgvuldigheidsbeginsel vergt van de gemeente (...) dat zij zich bij de verkoop van De Stolp rekenenschap zou geven van de positie van [X] als concurrent van de in De Stolp beoogde commerciële verhuur van zalen, dat zij het hiervoor aangeduide belang van [eiser] zorgvuldig zou afwegen en dat zij geen rechtshandeling zou verrichten die een voordeel inhield voor SSO dat mogelijk zou kunnen resulteren in oneerlijke concurrentie van de commerciële zaalverhuur in De Stolp met de commerciële marktpartij [eiser] in diens exploitatie van [X] bij verhuur van zalen.”* Betekent dit dat (semi-)commerciële burgerinitiatieven niet mogelijk zijn? Wat zou een gemeente kunnen doen om concurrentievervalsing tegen te gaan, maar tegelijkertijd tegemoet te komen aan de behoeften van burgerinitiatieven (die vaak beperkte eigen middelen hebben en vaak niet de juiste aansluiting weten te vinden bij reguliere geldverstrekkers)? Is er eigenlijk wel een taak voor de overheid bij het stimuleren en faciliteren van (semi-)commerciële burgerinitiatieven? Hoort deze taak er te zijn en waar bestaat zij dan uit c.q. waar zou zij uit kunnen worden afgeleid? Hoe kunnen de belangen van de concurrent hierin dan worden verdisconteerd?
- Het tweede punt heeft te maken met de verhouding tussen de ideeën en wensen van het initiatief en het beleid van de gemeente. Hoe verhouden beide zich tot elkaar? (voorbeeld speeltuin) Is de overheid altijd verplicht om te kijken of

842. Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019, bijlage III casus II.

het initiatief mogelijk gemaakt kan worden, ook wanneer dit tegen het beleid van de gemeente gaat? Wanneer deze vraag met 'ja' zou worden beantwoord, wat wil dit dan zeggen voor de verhoudingen binnen de gemeente (raad/college)? Dient er een (afdwingbaar) 'recht' te bestaan waarbij de gemeente verplicht is om naar het initiatief te luisteren c.q. te overwegen?

- Wanneer een taak wordt 'overgedragen' aan een burgerinitiatief is het de vraag wie verantwoordelijk blijft voor de correcte uitvoering van de taak (i.c. geïllustreerd door de minder veilige speeltoestellen). Dient bij de overdracht van de taak ook de verantwoordelijkheid over te worden gedragen? Is dit in juridisch opzicht mogelijk en hoe zou dit moeten worden vormgegeven? Kan de overheid zich 'verschuilen' achter een burgerinitiatief en hiermee een mindere standaard accepteren/bewerkstelligen (minder veilige speeltoestellen)? Is het mogelijk om burgerinitiatieven (in de beginfase) aan lagere eisen te laten voldoen (bijvoorbeeld de eerste drie jaar maar aan 80% van de standaard moeten voldoen en dit geleidelijk aan opbouwen). Wat zou dit betekenen vanuit het oogpunt van concurrentievervalsing en level playing field? Of blijft een 'overgenomen' taak altijd 'sluimerend' bij de gemeente aanwezig en heeft zij hierdoor ook altijd de mogelijkheid om de taak weer terug te nemen? Maakt het voor het antwoord op deze vragen uit om wat voor soort taak het gaat (bijv. feitelijke uitvoer tegenover de uitoefening van wettelijke verplichtingen (medebewind), of bijvoorbeeld veiligheid)?
- Bij de casus van Thijs spelen vragen rond concurrentiepositie, subsidie en aanbesteding. Onder welke omstandigheden/voorwaarden is het voor een overheid mogelijk om burgerinitiatieven een bijzondere plek te geven binnen aanbestedingsprocedures? Is het mogelijk om voor dit soort burgerinitiatieven een subsidie te verstrekken (het gaat om wenselijke geachte activiteiten die breder zijn dan alleen groenonderhoud) en kan dan van een aanbestedingsprocedure worden afgezien? Als hier subsidie wordt verstrekt moet daarvoor dan een subsidieregeling worden gemaakt of kan worden gewerkt met een incidentele subsidie?

Bij de casus 'Burgerpot'⁸⁴³ ging het om de volgende juridische obstakels en vragen:

- Een van de eerste vragen die zich hier voordoen heeft te maken met de beoordelingscriteria die worden gehanteerd. Een aantal 'harde' criteria worden vaak wel gepubliceerd op de website van de betreffende stichting, maar de daadwerkelijke invulling van de criteria is hier niet te vinden. Is dit een probleem vanuit het oogpunt van transparantie? Zo ja, waarom? Wordt een eventueel

---

843. Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019, Bijlage III, casus III.

gebrek 'geheeld' wanneer op de site kort beschreven staat waarom een aanvraag is toe- of afgewezen?

- Deze stichtingen zullen waarschijnlijk niet kwalificeren als een b-bestuursorgaan. Is dit wel wenselijk vanuit het oogpunt van rechtsbescherming? Verandert dit antwoord wanneer de stichting een interne herbeoordelings- en klachtenprocedure kent?
- Wanneer de stichtingen niet kwalificeren als een bestuursorgaan heeft dit ook gevolgen voor de toepasselijkheid van regels als de algemene beginselen van behoorlijk bestuur, de toepasselijkheid van de Wob en de Wet op de Nationale Ombudsman. Is het wenselijk dat dergelijke stichtingen wel aan deze regels gebonden zijn? Zo ja, waarom? Kan en mag van dergelijke vrijwilligers wel verwacht worden dat zij zich aan zulke regels houden? Wanneer het wenselijk wordt bevonden dat deze stichtingen zich aan deze algemene waarborgregels houden, hoe zouden zij dan van toepassingen kunnen worden?
- Verantwoording wordt afgelegd aan de gemeente, om meer specifiek te zijn het college van burgemeester en wethouder, is dit voldoende? Of zou bij een stichting als hier aan de orde ook verantwoording moeten worden afgelegd aan de gemeenschap – los van het publiceren van het jaarverslag op de website. Waarom wel, of niet en indien ja, waar kan een dergelijke plicht uit worden afgeleid?

Bij de casus 'Dorpsmolen'⁸⁴⁴ ging het om de volgende juridische vragen en obstakels:

- Is er hier – in algemene zin – 'voldoende ruimte' voor de initiatiefnemers om een dorpsmolen te gaan exploiteren? In hoeverre betreft het hier überhaupt een publieke taak en zo ja: leent deze publieke taak zich om te worden uitgedaagd? Of was dit vanaf het begin af aan al een zuiver commerciële activiteit die op enige bijzondere bescherming of ondersteuning geen aanspraak zou mogen maken.
- De belangrijkste inhoudelijke *challenge* bevindt zich in deze casus tussen initiatiefnemers die een dorpsmolen kunnen plaatsen met een redelijke mate van consensus en draagvlak bij de direct belanghebbenden, en de heldere, politieke keuze van Provinciale Staten om gewoon geen solitaire windmolens meer toe te staan. Een algemene regeling van het *right to challenge* beoogt een versterking van de rechtspositie van initiatiefnemers. Waar zou dat in deze casus over kunnen gaan? Een recht om hun zaak nogmaals te mogen bepleiten bij Staten

---

844. Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019, Bijlage III, casus IV.

van Friesland? Een recht op een contra-expertise over de vraag of 'het Friese landschap' zich wel verzet tegen solitaire dorpsmolens? Een afdwingbaar recht om het beleid van de Staten aan een raadgevend referendum te onderwerpen? Een recht om de beleidskeuze van de Staten van Friesland voor te leggen aan een neutrale scheidsrechter die er de algemene redelijkheid van moet beoordelen? Of iets anders? Zou een dergelijke versterking van de rechtspositie van de initiatiefnemers hier wenselijk zijn? Of is het staatsrechtelijk nu prima zoals het is: wie zich tot de Staten wil richten, kan een verzoekschrift opstellen en wie het beleid aangepast wil zien, kan zich bij de volgende verkiezingen melden.

- Voldoet het rechtspersonenrecht hier? In de casus wordt gezocht naar een rechtsvorm die stevig genoeg is om een windmolen te exploiteren, en die past bij enerzijds investeerders en anderzijds bij deelnemers die niet zozeer geld inleggen meedoen door de molen te dulden in ruil voor het spekken van de gemeenschapskas. Die laatsten willen ook inspraak op de hoeveelheid geld die de molen oplevert, alsook zeggenschap op de besteding daarvan.
- Voldoet het gemeenterecht hier? Draagvlak is een bekend criterium om burgerinitiatieven te beoordelen. Naar mate een initiatief betrekking heeft op indringende keuzes of ingrijpende bevoegdheden, zouden hogere eisen moeten worden gesteld aan de wijze waarop het draagvlak wordt vastgesteld. Meer concreet: had de gemeenteraad, voordat zij besloot in omgevingsrechtelijke zin aan een dorpsmolen met zoveel impact op de leefomgeving mee te werken, niet moeten kiezen voor een draagvlakmeting waarin een fatsoenlijk stemgeheim is gewaarborgd? En zo ja, waar zou een dergelijke plicht juridisch uit kunnen worden afgeleid? De algemene beginselen van behoorlijke collectieve wilsvorming o.i.d.? Vgl. artikel 21 lid 3 van de Universele Verklaring voor de rechten van de Mens: 'De wil van het volk zal de grondslag zijn van het gezag van de Regering; deze wil zal tot uiting komen in periodieke en eerlijke verkiezingen, die gehouden zullen worden krachtens algemeen en gelijkwaardig kiesrecht en bij geheime stemmingen of volgens een procedure, die evenzeer de vrijheid van de stemmen verzekert.'
- Het is niet ongebruikelijk dat een initiatief als dit op materiele normen stuit, waar zij het directe nut niet van zien dan wel met instemming van degenen wiens belang door die normen worden beschermd (de hinderlijk knippen-ende obstakelverlichting in de *middle of nowhere* en iemand die akkoord gaat met geluidsoverlast). Hieraan tegemoetkomen ter bevordering van het *right to challenge* gaat over de grootschalig flexibilisering van de overlastnormen en veiligheidsvoorschriften (gelijkwaardigheidsbepalingen, experimenteerbepalingen, afwijkingsbevoegdheden enz.) en verdergaande subjectivering van het bestuursprocesrecht (met meer mogelijkheden om afstand te doen van

bezwaar en beroep enz.). Is deze casus een voorbeeld van een geval waarin dat wenselijk zou zijn?

- Spelen hier vraagstukken van overheidsaansprakelijkheid? Zou iemand die serieus gemangeld is door de dorpsgemeenschap om niet tegen die dorpsmolen te zijn ooit de gemeente aansprakelijk kunnen stellen voor het feit dat zij toch die windmolen hebben vergund ‘vanwege het draagvlak’?
- Welke status zouden bewonersinitiatieven moeten hebben bij de verdeling van schaarse rechten? Of en in hoeverre valt te verdedigen dat zij een bijzondere positie zouden innemen, bijvoorbeeld ten opzichte van zuiver commerciële spelers? Of is het beter om te kijken naar draagvlak in plaats van motieven?

Bij de casus over de Zorgcoöperatie⁸⁴⁵ ging het om de volgende juridische vragen en obstakels:

- Financiering: Hoe kan voor structurele financiering worden gezorgd die past bij de aard van het werk van een zorgcoöperatie? Hoe kan het krijgen van financiering vanuit verschillende budgetten worden bewerkstelligd? (gemeente en zorgverzekeraar; ontschotten). Hoe kunnen de juiste prikkels worden afgegeven (of worden voorkomen dat de financieringsinstrumenten onjuiste prikkels afgeven)? (bijv. inzetten op preventie in plaats van de financiering van geleverde zorg wanneer iemand zorg nodig heeft door een oorzaak die kan worden voorkomen of weggenomen).
- Zijn er vanuit de optiek van concurrentievervalsing en het staatssteunrecht nog bedenkingen wanneer overheden zorgverzekeraars gaan betalen (mét rendement) om te investeren in preventie?
- Hoe creëer je een speelveld voor concurrentie op de algemene doelmatigheid van de zorgbudgetten?
- Knellende regels: hoe zit het met logica achter regels (de vis en het bestek)? Zou er eenvoudiger moeten kunnen worden afgeweken van regels wanneer blijkt dat de ratio achter de regels wel wordt gevolgd (bijv. veiligheid bij dementerenden of voedselveiligheid) en ook wordt geborgd? Moet je dat vastleggen in formele regels of in het handhavingsbeleid?
- Algemene vraagstukken die ook uit andere casus naar voren komen: hoe kies ik de juiste rechtspersoon, hoe ga ik om met in- en uitsluiting (zorg aan niet-leden); de stropigheid en verdeeldheid van de ambtelijke organisatie,

---

845. Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019, Bijlage III, casus V.

de (on)mogelijkheid voor een initiatief om zelf voor inkomsten (verhuur van ruimtes, kleine horeca) te zorgen enz.

In de interviews die zijn gehouden om meer te weten te komen over (overheids)aansprakelijkheid (hoofdstuk 3) zijn steeds de volgende vragen c.q. onderwerpen aan bod gekomen:

1. Waarom wordt aansprakelijkheid als knelpunt genoemd?
2. In welke casus/ bij welke initiatieven spelen/speelden aansprakelijkheidsrechtelijke knelpunten?
  - Om wat voor soort aansprakelijkheid gaat het (besluit, toezicht, opstal, anders, eigen aansprakelijkheid van initiatief)?
  - Hoe vaak ontstaan deze vraagstukken werkelijk?
  - Zijn er initiatieven waaraan – in de ogen van de gemeente – geen of minder aansprakelijkheidsrisico's kleven?
  - Zijn er initiatieven die – volgens de gemeente – meer risico lopen, waarbij meer aandacht wordt besteed aan aansprakelijkheid?
3. Is er daadwerkelijk schade ontstaan of ging het alleen om een aansprakelijkheidsrisico?
  - Indien schade is ontstaan:
    - Hoe groot was de schade?
    - Hoe is deze ontstaan?
    - Wie heeft de schade gedragen, zijn hier afspraken over gemaakt?
    - Waren er derden bij betrokken (bijvoorbeeld vrijwilligers, burgers die van de activiteiten van het initiatief gebruikmaakten)?
  - Indien er alleen sprake was van een aansprakelijkheidsrisico:
    - Wanneer kwam aan het licht dat dit risico bestond?
    - Hoe werd dit risico ingeschat? (groot, klein, hoe verliep dit proces?)
    - Indien een risico als groot werd beschouwd, werd hier dan anders mee omgegaan dan bij kleinere risico's?
    - Hoe is over de risico's gecommuniceerd?
4. Hoe wordt het aansprakelijkheidsknelpunt aangepakt?

LITERATUURLIJST

Addink 2010

G.H. Addink, *Goed bestuur*, Deventer: Kluwer 2010.

Addink 2019

G.H. Addink, *Good Governance. Concept and Context*, Oxford: Oxford University Press 2019.

Addink 2020

G. H. Addink, Het participatiebeginsel in het bestuursrecht. Opmerkingen bij het voorontwerp Wet versterking participatie op decentraal niveau, *NTB* 2020/172.

Adriaanse en Mohammad 2021

P.C. Adriaanse en A.H.A. Mohammad, 'Wet markt en overheid: economische activiteiten in het algemeen belang', in: L.W. Verboeket e.a. (red.), *Bestuursrecht in het echt. Vriendenbundel voor prof. mr. drs. Willemien den Ouden*, Deventer: Kluwer 2021, p. 193-214.

Adriaanse en Van Koeveringe-Dekker 2019

P.C. Adriaanse en J.M. van Koeveringe-Dekker, Inzet van gemeentelijk vastgoed ter stimulering van tijdelijke creatieve leefbaarheidsinitiatieven (anti-leegstandsinitiatieven). Een tour d'horizon langs de juridische mogelijkheden, de voetangels en klemmen binnen de kader van het staatssteunrecht en de Wet Markt en Overheid, *Gst.* 2019/72.

Agentschap NL 2012

Agentschap NL, *Informatieblad Wijkondernemingen. Oriëntatie op rechtsvorm*, Den Haag: Ministerie BZK 2012.

Agora-Europa 2016

Agora-Europa, *Werkplaats MaakdeBuurt. Hoe maatschappelijke initiatieven zich echt verder kunnen ontwikkelen*, november 2016.

Algemene Rekenkamer 2011

Algemene Rekenkamer, *Leren van subsidie-evaluaties*, Den Haag: Algemene Rekenkamer 2011.

Algemene Rekenkamer 2016

Algemene Rekenkamer, *Inzicht in publiek geld. Uitnodiging tot bezinning op de publieke verantwoording*, Den Haag: Algemene Rekenkamer 2016.

Argyrou 2017

A. Argyrou, 'Providing social enterprises with better access to public procurement: The development of supportive legal frameworks', *European Procurement & Public-Private Partnership Law Review*, 2017(3).

Arnstein 1969

S. R. Arnstein, A Ladder of Citizen Participation, *Journal of the American Institute of Planners* 1969 (35) nr. 4.

Avance, Social Enterprise NL en Impact Centre Erasmus 2020

Avance, Social Enterprise NL en Impact Centre Erasmus, *Impactpad. Hoe je als ondernemer groeit in het meten van je maatschappelijke impact*, Den Haag: Ministeries SZW, EZK en BuZa 2020.

Baciu 2018

I. Baciu, 'The Possibility to Reserve a Public Contract under the New European Public Procurement Legal Framework', *European Procurement & Public-Private Partnership Law Review*, 2018(4), p. 307-325.

Bauw 2008

E. Bauw, *Onrechtmatige daad: aansprakelijkheid voor zaken, Monografieën BW nr. B47*, Deventer: Kluwer 2008.

Beckers en Tummers 2018

V. Beckers en L. Tummers, Innovation in the public sector: Towards an open and collaborative approach, *International Review of Administrative Sciences* 2018 (84) 2.

Beeston, De Meij en Geilmann 2016

S.J. Beeston, M.J. de Meij en M.C. Geilmann, Krimpenerwaard: privaatrechtelijke handhaving van het staatssteunrecht?, *TvS* 2016, nr. 2.

Berenschot 2020

Berenschot, *Evaluatie AMvB reële prijs Wmo 2015*, Utrecht, 2020.

Berenschot 2021

Berenschot, *Leren in participatieland. Slimme participatielessen uit de praktijk*, Utrecht: Berenschot 2021.

Van den Berge 2016

L. van den Berge, *Bestuursrecht tussen autonomie en verhouding. Naar een relationeel bestuursrecht* (diss. Universiteit Utrecht), Den Haag: Boom juridisch 2016.

Van den Berge 2020

L. van den Berge, 'Responsief bestuursrecht', in: L. van den Berge, M.F. Vermaat, M. Lurks, N.A. van Renssen en S. Heukelom-Verhage, *Maatwerk in het bestuursrecht. Pre-advies VAR 2020*, Den Haag: Boom juridisch 2020.

Bijleveld e.a. 2020

C.C.J.H. Bijleveld, A.J. Akkermans M.M. Malsch, A.T. Marseille en M. Smit (red.), *Nederlandse encyclopedie Empirical Legal Studies: Encyclopedie van 25 jaar empirisch juridisch onderzoek in Nederland*, Den Haag: Boom juridisch 2020.

Blond 2009

Philip Blond, *The Ownership State. Restoring excellence, innovation and ethos to the public services*, London: NESTA/ResPublica 2009.

BMC 2020

BMC, *Versterken sociaal ondernemerschap. Knelpunten die sociaal ondernemers tegenkomen en voorstellen voor maatregelen om deze weg te nemen*, Amersfoort: BMC 2020.

Bokhorst 2015

M. Bokhorst, 'De koers van zorgcoöperaties. Samenwerken zonder te verworden tot paradepaard of werkpaard van de participatiesamenleving', *Bestuurskunde* 2015, afl. 2.

Boogaard 2021

G. Boogaard, 'Ruimte door regels. Spelregelwetgeving voor de civil society', in: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Essaybundel ruimte in regels*, Den Haag 2021, p. 47-52.

Boogaard en Cohen 2016

G. Boogaard en J. Cohen, Citizens at the gates. Over de inpassing van identiteitsdemocratie in het institutioneel publiekrecht, *NJB* 2016/995.

Boogaard, Driessen en Den Ouden 2019

G. Boogaard, E.M.M.A. Driessen en W. den Ouden, Een wettelijke regeling voor het Right to Challenge. Over interfaces in het publiekrecht, *NJB* 2019/2352.

Van den Bos 2020

K. van den Bos, *Inleiding empirische rechtswetenschap*, Den Haag: Boom juridisch 2020.

Bosma e.a. 2019

N. Bosma e.a., *Versnelling en verbreding van sociaal ondernemerschap. Een onderzoek naar de wenselijkheid van nieuwe juridische kaders*, Universiteit Utrecht: 2019.

Boumans en Swinkels 2015

J. Boumans en W. Swinkels, *Gedeeld eigenbelang. Een verkennend onderzoek naar werkzame en belemmerende factoren van zorgcoöperaties*, Tilburg: Tilburg University 2015.

Brenninkmeijer 2019

A.F.M. Brenninkmeijer, *De burger tussen de ambities en doelstellingen van de Awb*, in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019.

Brenninkmeijer 2020

A. Brenninkmeijer, *Moreel leiderschap*, Amsterdam: Prometheus 2020.

Van den Brink en Den Ouden 2016

J.E. van den Brink en W. den Ouden, De subsidie nieuwe stijl, *NJB* 2016/2000.

Bruins 2018

E. Bruins, *Ondernemen met een maatschappelijke missie*, Den Haag: ChristenUnie 2018.

Buchanan 1992

R. Buchanan, Wicked problems in design thinking, *Design Issues*, 8/2.

Buijze 2022

A.W.G.J. Buijze, 'Transparant waartoe? Over de toegevoegde waarde van transparantie voor het realiseren van publieke waarden', in: A.W.G.J. Buijze, A. Drahmman, C.J. Wolswinkel, N.N. Bontje & E.C. Pietermaat, *Transparantie en openbaarheid. Preadviezen VAR 2022*, Den Haag: Boom juridisch.

Burger 2001

A. Burger, 'Verzuiling en verzorgingsstaat: de non-profitsector in historisch-theoretisch perspectief', in: Sociaal Cultureel Planbureau, *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*, Den Haag: SCP 2001.

Van Buuren 2017

M.W. van Buuren, *Vormgeven aan uitnodigend bestuur. Pleidooi voor een ontwerpgerichte bestuurskunde (oratie EUR)*, s-Gravenzande: Van Deventer 2017.

Claessens 2021

M. Claessens, Het (on)nut van een recht op toegang tot de overheid als nieuw algemeen beginsel van behoorlijk bestuur, *NTB 2021/105*.

Clarke 2020

R.I. Clarke, *Design Thinking*, Chicago: Ala Neal-Schuman 2020.

Communities and Local Government Committee 2015

Communities and Local Government Committee, *Community Rights*, London: 2015.

Craig e.a. (red.) 2017

P. Craig, H. Hofman, J.-P. Schneider & J. Ziller (red.), *Model Rules on EU Administrative Procedures*, Oxford: Oxford University Press 2017.

Crisislab 2015

Crisislab, *Een derde weg ter bevordering van burgerinitiatieven? Een verkenning voor het ministerie van BZK naar een aparte juridische positie voor burgerinitiatieven om veiligheidsbelemmeringen op te heffen*, Renswoude: 2015.

Damen 2007

L.J.A. Damen, 'Public administration: "At your service!"', in: K.J. de Graaf a.o. (ed.), *Quality of Decision-Making in Public Law*, Groningen: Europa Law Publishing 2007, p. 151-167.

Damen 2015

L.J.A. Damen, 'Een informatieplicht voor dienende bestuursorganen, een hintplicht voor dienende bestuursrechters?', in: A.T. Marseille e.a. (red.), *Behoorlijk bestuursprocesrecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. B.W.N. de Waard over grondslagen, beginselen en vernieuwingen van het bestuursprocesrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2015, p. 421-446.

Damen 2020a

L.J.A. Damen, Op naar 2GST in het bestuursrecht, *NTB 2020/2*.

Damen 2020b

L.J.A. Damen, Op naar een dienende overheid (1DO)!, *NTB 2020/74*.

De Moor 2013a

T. De Moor, De herontdekking van het collectief, *Samenleving en politiek* 2013 afl. 4.

De Moor 2013b

T. De Moor, *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving (oratie UU)*, Utrecht: Universiteit Utrecht 2013.

De Moor 2019a

T. de Moor, 'From historical institution to pars pro toto – The commons and their revival in historical perspective', in: Blake Hudson, Jonathan Rosenbloom & Dan Cole (red.), *Routledge Handbook of the Study of the Commons*, New York: Routledge 2019.

De Moor 2019b

T. De Moor, 'Three Waves of Cooperation: A Millennium of Institutions for Collective Action in Historical Perspective (Case Study: The Netherlands)', in: E. Brousseau, J. Glachant en J. Sgard (red.), *The Oxford Handbook on Institutions of International Economic Governance and Market Regulation*, Oxford University Press, 2019.

Democratie in Actie (DiA) 2020

Democratie in Actie, Handreiking Burgerinitiatieven & het aanbestedingsrecht. Een handreiking voor gemeentelijke beleidsmedewerkers, inkopers en burgerinitiatieven, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2020.

Democratie in Actie (DiA) 2019a

Democratie in Actie (DIA), *Samen werken aan het Right to Challenge. Inspiratiegids voor inwoners*, Den Haag: Ministerie BZK 2019.

Democratie in Actie (DiA) 2019b

Democratie in Actie (DIA), *Samen werken aan het Right to Challenge. Inspiratiegids voor gemeenten*, Den Haag: Ministerie BZK 2019.

Democratie in Actie (DiA) 2021-2022

Democratie in Actie, *Handreiking Aansprakelijkheid Maatschappelijke Initiatieven*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/Democratie in Actie 2021-2022.

Denktank Vereniging van Nederlandse Gemeente 2013

Denktank Vereniging van Nederlandse Gemeente, *Van eerste overheid naar eerst de burger. Over maatschappelijke initiatieven die de lokale overheid uitdagen*, Den Haag: VNG 2013.

Denters e.a. 2013

S.A.H. Denters e.a., *Burgerinitiatieven in Overijssel. Een inventarisatie*, Overijssel: 2013.

Department for Communities and Local Government 2011

Department for Communities and Local Government, *A Plain English Guide to the Localism Act*, Londen 2011.

Dictus en Cnossen 2019

G. Dictus en S. Cnossen, Lokale steun: is de Europese Commissie 'too big on small things?', *Markt en Mededinging* 2019 nr. 5.

Doornbos 2019

N. Doornbos, 'Naar een meer responsief bestuursrecht? Verder bouwen aan het huis van de rechtsstaat', in: T. Barkhuysen e.a., *25 Jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 567-578.

Dorst 2011

K. Dorst, The core of 'design thinking' and its application, *Design Studies* 32/6.

Drahmann 2011

A. Drahmann, 'Is het strikte onderscheid tussen subsidie- en opdrachtverlening nog houdbaar?', *Gst.* 2011/115.

Drahmann 2015

A. Drahmann, *Transparante en eerlijke verdeling van schaarse besluiten. Een onderzoek naar de toegevoegde waarde van een transparantieplichting bij de verdeling van schaarse besluiten in het Nederlandse bestuursrecht (diss.)*, Deventer: Kluwer 2015.

Driessen 2020

E.M.M.A. Driessen, Burgerinitiatieven en aansprakelijkheid (skwesties), *AA* november 2020.

Driessen 2021a

E.M.M.A. Driessen, Weten wat de wijk wil. Over draagvlakkeisen en representatieclaims in relatie tot burgerinitiatieven, *Gst.* 2021/140.

Driessen 2021b

E.M.M.A. Driessen, 'Right to Challenge wetgeving; politiek laaghangend fruit met een (te) beperkte uitwerking', in: B. Moed (red.), *Burgers Ontvoogd*, Harderwijk: Gopher 2021.

Driessen 2021c

E.M.M.A. Driessen, 'Burgerinitiatieven in de zorg en populatiebesteding: a match made in heaven?', in: Modderman C.B., Robbe T.H.G. & Boogaard G. (red.), *Juridische vragen in het sociaal domein*. Recht en Praktijk – Decentralisatierecht nr. 4, Deventer: Wolters Kluwer. 77-90.

Driessen 2022

E.M.M.A. Driessen, 'De dienstbare overheid en het ondersteunen van burgerinitiatieven', in: D.E Bakker, E.M.M.A. Driessen en M. Pakkert & J. Ypinga, *Burgerparticipatie en burgerinitiatief*, VAR 2022.

Driessen en Boogaard 2021

E.M.M.A. Driessen en G. Boogaard, 'De zoektocht naar de meerwaarde bij burgerinitiatieven', in: L.W. Verboeket e.a. (red.), *Bestuursrecht in het echt. Vriendenbundel voor prof. mr. drs. Willemien den Ouden*, Deventer: Kluwer 2021.

Driessen en De Moor 2021

E.M.M.A. Driessen en T. De Moor, De Bv-m: zwevend tussen nut en noodzaak, *NJB* 2021/2353.

Driessen en Den Ouden 2020

E.M.M.A. Driessen en W. den Ouden, *Publieke financiering van burgerinitiatieven*, in: B. Leurs (red.) *Samenwerken, samen betalen? Over de bekostiging van opgaven in maatschappelijke netwerken*, Den Haag: ROB, 2020, p. 79-89.

Driessen, Boogaard en Den Ouden 2019

Driessen, Boogaard en Den Ouden, Een wettelijke regeling van het right to challenge in de praktijk. Much ado about nothing?, *RegelMaat* 2019 (34) 6.

Edelenbos en Monnikhof 1998

J. Edelenbos en R. Monnikhof, *Spanning in interactie: een analyse van interactief beleid in lokale democratie*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 1998.

Edelenbos e.a. 2020

J. Edelenbos e.a., Positioning and Conceptualising Community-Based Initiatives in Waves of Civic Engagement, in: J. Edelenbos e.a. (red.) *Positioning and Conceptualising Community-Based Initiatives in Waves of Civic Engagement*.

Edelenbos e.a. 2021

J. Edelenbos, A. Molenveld, K. Mojanchevska e.a., Community-based initiatives in the urban realm what conditions their performance?, *Journal of Environmental Planning and Management*, 2021, p. 1689-1712.

Van Eijck 2017

C.J.A. van Eijck, *Engagement of citizens and public professionals in the co-production of public services (diss. UL)*, Den Haag: Lifoka 2017.

Eijkenaar en Schut 2015

F. Eijkenaar en E. Schut, Uitkomstbekostiging in de zorg: een (on)begaanbare weg?, EUR: 2015.

Elbers e.a. 2018

N. Elbers, M.M. Malsch, P. van der Laan, A.J. Akkermans en C.C.J.H Bijleveld, Empirisch-juridisch onderzoek in Nederland: Bespiegelingen over de stand van zaken in de rechtswetenschap, het juridisch onderwijs en de rechtspraak, *Recht der Werkelijkheid* 2018 afl. 39.

Esser en Becker 2021

J. Esser en R.G. Becker, Maak van maatwerk de regel. Maatwerk in rechterlijke toetsing van regels en uitvoering, *NJB* 2021/106.

Essers en Lombert 2017

M.J.J.M. Essers en C.A.M Lombert, *Aanbestedingsrecht voor overheden. Naar een maatschappelijk verantwoord aanbestedingsbeleid*, Deventer: Vakmedianet 2017.

Evans 2011

K. Evans, Big society in the UK: A policy review, in: *Children & Society*, 2011 25 (2), p. 164-171.

Farrell en Hooker 2013

R. Farrell en C. Hooker, Design, science and wicked problems, *Design Studies* 34/6.

Gemeente Rotterdam 2017

Gemeente Rotterdam, *Right to Challenge. Procevaluatie 2016-2017*, Rotterdam: Gemeente Rotterdam 2017.

Gemeente Utrecht 2017

Gemeente Utrecht, *Bewonersbod. Een jaar verder...*, Utrecht: Gemeente Utrecht 2017.

Gerbrandy, Janssen en Thomsin 2019

A. Gerbrandy, W. Janssen, L. Thomsin, Shaping the societal market economy after the Lisbon treaty: How social is public economic law?, *Utrecht Law Review*, 2019 (15) 2.

Geurtz en Van de Wijdeven 2010

Making citizen participation work: the challenging search for new forms of local democracy in The Netherlands, *Local Government Studies*, 2010 (36) 4.

Giezeman en Jak 2020

K. Giezeman en N. Jak, Bestuursrechtelijk maatwerk. De wetgever en het bestuur aan zet, *NJB* 2020/572.

De Graaf 2007

L. de Graaf, Gedragen beleid. *Een bestuurskundig onderzoek naar interactief beleid in de stad Utrecht* (diss. Utrecht), Delft: Eburon 2007.

Grootelaar 2017

H.A.M. Grootelaar, Empirische rechtswetenschap: Fad, Feud of Fellowship, *Recht der werkelijkheid*, 2017/1.

Habermas 1981

J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp Verlag GmbH:1981.

Ham en Van der Meer 2015

M. Ham en J. van der Meer, *De ondernemende burger. De woelige wereld van lokale initiatieven*, Utrecht: Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken (Movisie) 2015.

Van der Harst, Bredewold en Tonkens 2019

M. van der Harst, F. Bredewold en E. Tonkens, *Democratische legitimatie en duurzaamheid van burgerinitiatieven in zorg en welzijn*, Universiteit voor Humanistiek: Utrecht 2019.

Hartlief 2012

T. Hartlief, *Een dijkdoorbraak in het aansprakelijkheidsrecht: over schuld- en risicoaansprakelijkheid en de bijzondere positie van de overheid*, p. 222 e.v. in T. Barkhuysen, W. den Ouden en M. Tjepkema (red.), *Coulant compenseren? Over overheidsaansprakelijkheid en rechtspolitiek*, Deventer: Kluwer 2012.

Haverkate en Brand 2022

I. Haverkate en D.W.N Brand, Het Didam-arrest en de gevolgen voor privaatrechtelijke overeenkomsten, *Tijdschrift voor Huurrecht Bedrijfsruimte* 2022/1.

Healey 2015

P. Healey, Citizens-generated local development initiative: Recent English experience, *International Journal of Urban Sciences* 2015 (19) 2.

Van Helden 2020

R.J.C. van Helden, Reactie op 'Sociale ondernemingen in Nederland: is het BV-recht nog flexibel genoeg?', *WPNR* 2020/7308.

Helder 2017

E.R. Helder, Een rechtsvorm voor de maatschappelijke onderneming: hoever zijn we?, *Onderneming en Financiering* 2017 (25) 1.

Hermus, Van Buuren en Beckers 2019

M. Hermus, A. van Buuren en V. Beckers, Applying design in public administration: a literature review to explore the state of the art, *Policy & Politics* 2019 (48) 1.

Hoogenboom 2011

M. Hoogenboom, Particulier initiatief en de overheid in historisch perspectief, *Beleid en Maatschappij* 2011 (38) 4.

House of Commons Library 2015

House of Commons Library, *Community Right to Challenge*, briefing paper no. 06365, March 2015.

Huisman en Jak 2021

P.J. Huisman en N. Jak, Verschillende gezichten van bestuursrechtelijk maatwerk: interactie tussen wetgever, bestuur en bestuursrechter, *Gst.* 2021/45.

Huisman en Van Ommeren 2019

P. J. Huisman en F. J. van Ommeren, *Hoofdstukken van privaatrechtelijk overheidshandelen. Publiekrechtelijke en privaatrechtelijke rechtspersonen op de grens van publiek- en privaatrecht*, Deventer: Kluwer 2019.

Van Hulst, de Jong en Van Meerkerk 2022

M. van Hulst, M. de Jong en I. van Meerkerk, *Vuistregels voor participatie*, Amersfoort/Tilburg/Rotterdam: TwynstraGudde, Tilburg University en Erasmus University Rotterdam 2022.

Hurenkamp en Tonkens 2020

M. Hurenkamp en E. Tonkens, Ontwerpprincipes voor betere burgerparticipatie, *Bestuurskunde* 2020 (29) 1.

Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006

M. Hurenkamp, E. Tonkens en J. Duyvendak, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*, Amsterdam/ Den Haag: Universiteit van Amsterdam / NICIS Kenniscentrum Grote Steden 2006.

Huygen 2014

A. Huygen, *Buurthuizen in zelfbeheer. Benodigde kwaliteiten voor succesvol zelfinitiatief*, Verwey Jonker Instituut: 2014.

Huygen, Van Marissing en Boutellier 2012

A. Huygen, E. van Marissing en H. Boutellier, *Conditie voor zelforganisatie*, Utrecht: Verwey Jonker Instituut 2012.

Igalla, Edelenbos en Van Meerkerk 2019

M. Igalla, J. Edelenbos en I. van Meerkerk, Citizens in action, what do they accomplish? A systematic literature review of citizens initiatives, their main characteristics, outcomes and factors, *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations* 2019 (30) p. 1176-1194.

Ippel 2020

M. Ippel, Het beginsel van de dienende overheid als grondslag voor responsief bestuursrecht; aanknopingspunten voor de bestuursrechter, *NTB* 2020/73.

Ippel 2021

M. Ippel, De ontwikkeling van beginselen van goed bestuur in het Europees bestuursrecht. Voer voor discussie over beginselen, responsiviteit en het burgerperspectief in het Nederlands bestuursrecht, *NTB* 2021/142.

Ippel en Scheltema 2023

M.H. Ippel en M. Scheltema, 'De rechtstatelijke zorgplicht', in: M.H. Ippel & M. Scheltema, A. Zuurmond, M.H.A.F. Lokin en G. Mulder, A. Collignon, R. Stijnen, *Zorgplichten in het bestuursrecht*, Meppel: Boom juridisch 2023.

Janssen 2018

W.A. Janssen, *EU Public Procurement Law & Self-organisation*, Den Haag: Eleven Publishers, 2018.

Janssen en Ben-Lahcen 2020

W. A. Janssen en C. Ben-Lahcen, *Handreiking Burgerinitiatieven en het aanbestedingsrecht. Een handreiking voor gemeentelijke beleidsmedewerkers, inkopers en burgerinitiatieven*, Den Haag: DiA 2020.

Janssen en Bouwman 2020

W. Janssen en G. Bouwman, Legislating societal value into Dutch public procurement law: from symbolism to substance?, *P.P.L.R.* 2020, 2, p. 91-102.

Janssen en Driessen 2020

W.A. Janssen en E.M.M.A. Driessen, Het spanningsveld tussen burgerinitiatieven en het aanbestedingsrecht: ruimte voor stimulering?, *TA* 2020/85.

Janssen en Van Onna 2015

W.A. Janssen, A. van Onna, 'De implementatie van de inbestedingsdoctrine in de Nederlandse rechtsorde', *Tijdschrift Aanbestedingsrecht*, 2015.

De Jong-Bouwman 2022

G. de Jong-Bouwman, *Instrumenten voor het uitbesteden van diensten in het sociaal domein. Scheidingslijnen tussen de overheidsopdracht & de subsidie, vergunning, concessie en het openhousemodel (diss. Utrecht)*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2022.

Jongkind, Drahmman en Den Ouden 2020

D.K. Jongkind, A. Drahmman en W. den Ouden, Rechtsbescherming in de doe-democratie. Een analyse van de wijze waarop wijkbudgetten in de praktijk worden vormgegeven, *Gst* 2020/55.

Ten Kate en Van den Ende 2006

B.S. ten Kate en T.A.M. van den Ende, 'Subsidie of opdracht?', *Gst.* 2006/149.

Kenniscentrum voor Wetgeving en Innovatie 2016

Kenniscentrum voor Wetgeving en Innovatie, *Handreiking Right to Challenge*, Den Haag: 2016.

Kleistra 2019

Y. Kleistra, Over Rousseau, goede burgers en de participatiesamenleving. Een normatieve analyse van het nieuwe contractdenken van de Nederlandse overheid door de ogen van een klassieke contractdenker, *Beleid en Maatschappij* 2019 (46) 4.

Klilic 2008

M. Klilic, *Derde generatie burgerparticipatie: hoe doe je dat?*, Amersfoort: Twynstra Gudde 2008.

Knook 2018

A.D.L. Knook, *Staatssteun. Handboek voor de praktijk*, Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Knook 2022

A. Knook, Een stappenplan na Didam, *O&A* 2022/58.

Koenraad 2020

L.M. Koenraad, De welwillende overheid, *NTB* 2020/52.

De Kok 2019

D.R.P. de Kok, De ruimtegevende wetgever. Het right to challenge in vergelijking tot andere ruimtegevende instrumenten, *RegelMaat* 2019 (34) 6.

Konijnenbelt 2019

W. Konijnenbelt, Normstelling in het bestuursrecht. Een pleidooi voor enige vrijzinnigheid maar vooral voor Einzelfallgerechtigheid, *NTB* 2019/28.

KPMG 2013

KPMG, *Populatiebepaling: waarom, wat en hoe?*, Amstelveen: KPMG 2013.

KPMG en Nyenrode 2020

KPMG en Nyenrode, *Stimuleren van (h)erkenning van sociale ondernemingen*, Amstelveen: KPMG/Nyenrode 2020.

Kraaij en Specht 2018

R. Kraaij en M. Specht, *De Right to Challenge als Right to Collaborate (en dat echt samenwerken een challenge op zich is...)*, Rotterdam: Gemeente Rotterdam 2018.

Krieken 2018

K. van der Krieken, *Right to Challenge en recht op overname in Nederland. Een inventarisatie van de stand van zaken (eerste helft 2018)*, Den Haag: ministerie BZK 2018.

Kromhout en Marseille 2018

D. M. Kromhout en A. T. Marseille, Responsief bestuursrecht in de veranderende publieke ruimte. Verslag van een op 15 juni 2018 gehouden VAR-studiemiddag, *NTB* 2018/60.

Kruiter, Kruiter en Blokker 2015

H. Kruiter, A. Kruiter en E. Blokker, *Hoe waardeer je een maatschappelijke initiatief? Handboek voor publieke ondernemers*, Deventer: Wolters Kluwer 2015.

Kwast 2019

O. Kwast, Een andere benadering van het right to challenge. De concessie als kern van een algemene regeling?, *RegelMaat* 2019 (34) 6.

Kwink Groep 2017

Kwink Groep, *Midterm Review Wet stelsel openbare bibliotheekvoorziening*, Den Haag: Kwink Groep 2017.

Kwink Groep, Panteia en Rebel 2019

Kwink Groep, Panteia en Rebel, *Evaluatie Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen*, Den Haag: Kwink Groep 2019.

De Lange 2023

C.J. de Lange, Dienen en bediend worden: burgerinitiatieven en het dienstbaarheidsbeginsel. Bespreking van het preadvies "De dienstbare overheid en het ondersteunen van burgerinitiatieven" van Esmée Driessen, *NTB* 2023/4.

Van der Lans 2020

J. van der Lans, *Het dogma aanbesteden. En waarom we het in sociaal domein achter ons moeten laten*, Utrecht: LSA Bewoners 2020.

Van der Lans 2023

J. van der Lans, *Ontsnappen aan aanbesteden. Buurten en wijken als vitale democratische arena's*, Utrecht: Movisie 2023.

Lengkeek en Specht 2021

A. Lengkeek en M. Specht, *Woekerruimte. Maatschappelijk vastgoed en het recht op de stad*, Utrecht: LSA 2021.

Lenos, Sturm en Vis 2006

S. Lenos, P. Sturm en R. Vis, *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006-2010*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 2006.

Lever 2018

M. Lever, Verzelfstandiging van sportcomplexen. De juridische vormen van ingebruikgeving, *Gst.* 2018/25.

Lind en Arndt 2016

E. A. Lind en C. Arndt, *Perceived Fairness and Regulatory Policy: A Behavioural Science Perspective on Government-Citizen Interaction*, Paris: OECD 2016.

Linthorst en Oldenhof 2020

E. Linthorst en L. Oldenhof, Maatwerk aan de keukentafel: van 'hoera' begrip tot betwiste norm, *NTB* 2020/209.

LSA 2016

LSA, *Vastgoed als asset? Ja!*, Utrecht: 2016.

LSA 2019

LSA, *Bewonersbedrijven. Bouwen aan een sterke sector*, Utrecht: LSA 2019.

Luiten van Zanden 1999

J. Luiten van Zanden, The paradox of the marks. The exploitation of commons in the eastern Netherlands 1250-1850, *The Agricultural History Review* 1999, 47.

MAEX 2021

MAEX, *Algemene verantwoording MAEX Social Handprint*, Den Haag: MAEX 2021.

Manunza 2001

E.R. Manunza, *EG-aanbestedingsrechtelijke problemen bij privatiseringen en bij de bestrijding van corruptie en georganiseerde criminaliteit*, Deventer: Kluwer 2001.

Manunza 2010

E.R. Manunza, Naar een consistente en doelmatige regeling van de markt voor overheidsopdrachten, in: J.M. Hebly, E. Manunza en M. Scheltema (red.), *Beschouwingen naar aanleiding van het wetsvoorstel Aanbestedingswet, Preadvies voor de Vereniging van Bouwrecht*, Den Haag 2010: Instituut voor Bouwrecht.

Manunza en Meershoek 2020

E. Manunza en N. Meershoek, Fostering the social market economy through public procurement? Legal impediments for new types of economy actors. *Public Procurement Law Review* 2020/4.

Marseille, De Graaf, Herregodts e.a. 2023

B. Marseille, K. de Graaf. R. Herregodts e.a., Kleine gids voor het wetsvoorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb, *NJB* 2023/819.

Van der Meer 2018

T. van der Meer, 'De politieke participatie-paradox', in: N.S. Efthymiou, J. Goossens & R. de Lange (red.), *Democratie: nieuwe ontwikkelingen*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2018.

Van der Meer, Raadschelders en Kerkhoff 2011

F. van der Meer, J. Raadschelders en T. Kerkhoff, 'Van nachtwakersstaat naar waarborgstaat: proliferatie en vervlechting van het Nederlandse openbaar bestuur in de lange twintigste eeuw (1180-2005)', in: P. Wagenaar, T. Kerkhoff en M. Rutgers (red.), *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland. Van patrimoniaal bestuur naar waarborgstaat*, Bussum: Coutinho 2011.

Mentink 2020

J.W.M. Mentink, Realisatie van maatschappelijke initiatieven. Een overzicht van in te zetten instrumenten, *RegelMaat* 2020 (35) 2.

Michels en Binnema 2016

A. Michels en H. Binnema, Hoe divers, invloedrijk en deliberatief is een G1000? Het ontwerp van een burgertop en de verwezenlijking van democratische waarden, *Bestuurswetenschappen* 2016 (1).

Ministerie BZK 2009

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *De burger aan zet. Vormen van burgerparticipatie: inventarisatie en evaluatie*, Den Haag: BZK 2009.

Ministerie BZK 2010

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Help een burger initiatief!*, Den Haag: BZK 2010.

Ministerie BZK 2013a

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Wijkondernemingen. Oriëntatie op rechtsvorm*, Den Haag: BZK 2013.

Ministerie BZK 2013b

Ministerie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Maatschappelijke aanbesteden*, Den Haag: Ministerie BZK 2013.

Ministerie BZK 2013c

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *De Doe-democratie, Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, Den Haag: 2013.

Ministerie BZK 2013d

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Regel die burgerinitiatieven. Hoe gemeenten en maatschappelijke initiatieven in de openbare ruimte en publiek toegankelijke gebouwen omgaan met aansprakelijkheid*, Den Haag: BZK 2013.

Ministerie BZK 2014

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Wijkondernemingen. Het zwembad als wijkonderneming*, Den Haag: BZK 2014.

Ministerie BZK 2015

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Juridisch Leaflet Maatschappelijk Aanbesteden*, Den Haag: 2015.

Ministerie BZK 2015a

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Wil en Wet. Over maatschappelijke initiatieven en regelgeving*, Den Haag: 2015.

Ministerie BZK 2015b

Ministerie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Juridisch leaflet maatschappelijk aanbesteden. Juridische mogelijkheden om de kracht van de samenleving te benutten*, Den Haag: Ministerie BZK 2015.

Ministerie EZLI 2012

Ministerie Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, *Handreiking Wet Markt en Overheid*, Den Haag; 2012, p. 25.

Mitsinga 2020

L. Mitsinga, *Naar een responsieve rechtsstaat. Een onderzoek naar de principle against fettering of discretion ten behoeve van responsiviteit en maatwerk bij de opstelling, toepassing en toetsing van beleidsregels*, Leiden: Universiteit Leiden 2020 (NJB-topscriptie en bekroond met de VAR-scriptieprijs 2021).

Modderman, Robbe en Boogaard 2021

C.B. Modderman, T.H.G. Robbe en G. Boogaard (red.), *Juridische vragen in het sociaal domein. Recht en Praktijk – Decentralisatierecht nr. 4*, Deventer: Wolters Kluwer 2021.

Mortelmans 2020

D. Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, Den Haag: Acco Uitgeverij 2020.

Movisie 2014

Movisie, *Zicht op effect. Een overzicht van instrumenten om zelf het effect van je aanpak te meten*, Utrecht: Movisie 2014.

Movisie en Vilans 2016

Movisie en Vilans, *Wat knelt? Inventarisatie knelpunten bij burgerinitiatieven in zorg en ondersteuning*, Utrecht: 2016.

Movisie, Vilans en LSA 2016

Movisie, Vilans en LSA, *Kompas Right to Challenge in de Wmo*, Den Haag: ministerie BZK 2016.

Müjde en Daru 2005

A. Müjde en S. Daru, *Actieve burgers en vrijwilligersorganisaties*, Utrecht: CiviQ 2005.

Nationale Ombudsman 2009

Nationale Ombudsman, *'We gooien het de inspraak in' Een onderzoek naar de uitgangspunten voor behoorlijke burgerparticipatie*, Den Haag: Nationale Ombudsman 2009.

Nationale Ombudsman 2018

Nationale Ombudsman, *Burgerinitiatief: Waar een wil is... Onderzoek naar de rol van overheidsinstanties bij burgerinitiatieven*, Den Haag: Nationale Ombudsman 2018.

NDSO 2016

NDSO, *De rol van populatiebesteding in het sociaal domein. Verder komen met 'de bedoeling centraal'*, 2016.

Nederhand e.a. 2019

J. Nederhand, E-H Klijn, M. van der Steen en M. van Twist, The governance of self-organization: Which governance strategy do policy officials and citizens prefer?, *Policy Sciences* (2019) 52:233-253.

Nederhand en Van Meerkerk 2017

J. Nederhand en I. van Meerkerk, Activating citizens in Dutch care reforms: Framing new co-production roles and competences for citizens and professionals, *Policy & Politics* August 2017.

Nederland Zorgt voor Elkaar 2018

Nederland Zorgt voor Elkaar, *Actieprogramma Zorgzame Gemeenschappen*, Maarn: NLZvE 2018.

Netwerk Directeuren Sociaal Domein (NDSO) 2016

Netwerk Directeuren Sociaal Domein, *De rol van populatiebesteding in het sociaal domein. Verder komen met 'de bedoeling centraal'*, 2016.

Netwerk Right to Challenge 2018

Netwerk Right to Challenge, *Routeplanner Right to Challenge*, Santpoort-Noord: Netwerk Right to Challenge 2018.

NTB-redactie 2023

NTB-redactie, Pre-consultatie wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, NTB 2023/48.

OECD 2019

OECD, *Boosting social entrepreneurship and social enterprise development in the Netherlands*, Paris/Brussels: OECD/EU 2019.

Oei 2013

S.M. Oei, *Kwalitatieve aansprakelijkheid voor opstallen. Het verschil en de meerwaarde van artikel 6:174 BW ten opzichte van artikel 6:162 BW na het Wilnis-arrest*, Tilburg: Celsus juridische uitgeverij 2013.

Op 't Hoog 2019

T. Op 't Hoog, *Het uitdaagrecht in Nederland. Een stand van zaken onder gemeenten anno 2019*, Den Bosch: Avans Hogeschool (scriptie) 2019.

Ortlep 2020

R. Ortlep, Referentiekader van waaruit wij het bestuursrecht bezien en waarderen, *JBplus* 2020/4.

Oude Vrielink en Verhoeven 2011

M. Oude Vrielink en I. Verhoeven, Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid, *Beleid en Maatschappij* 2011 (38) 4.

Den Ouden 2002

W. den Ouden, *De subsidieverplichting; wie betaalt bepaalt? Een onderzoek naar de rechtmatigheid van subsidieverplichtingen* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2002.

Den Ouden 2018a

W. den Ouden, 'Wel betalen, niet bepalen, de financiering van burgerinitiatieven', in: N.S. Eftymiou, J. Goossens & R. de Lange (red.), *Democratie: nieuwe ontwikkelingen*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2018.

Den Ouden 2018b

W. den Ouden, *Kan het dienstbaarheidsbeginsel bijdragen in vertrouwen in de overheid?*, in: L.J.A. Damen, C.N.J. Kortmann & R.F.B. van Zutphen, *Vertrouwen in de overheid: Verslag van de algemene VAR vergadering 2018*, VAR-reeks nr. 161, Den Haag: BJu.

Den Ouden, Boogaard en Driessen 2019

W. den Ouden, G. Boogaard en E.M.M.A. Driessen, Right to Challenge. *Een studie naar de mogelijkheden voor een algemene regeling van het 'Right to Challenge' en andere burgerinitiatieven in Nederland*, Leiden: 2019.

Den Ouden, Jacobs en Van den Brink 2021

W. den Ouden, M.J. Jacobs en J.E. van den Brink, *Subsidierecht*, Deventer: Kluwer 2021.

Outhuijse 2021

A. Outhuijse, Een zaadje voor meer burgerperspectief is geplant, maar let op cultuur- en contextcheck, *NTB* 2021/144.

Pels Rijcken 2019

Pels Rijcken, *Maatwerk met de Awb. Advies over het gebruikmaken van de juridische ruimte van de Algemene wet bestuursrecht voor het bieden van maatwerk*, Den Haag: Pels Rijcken 2019.

Pex 2017

J. Pex, *Hoe gelijk en transparant is het in subsidieland? Over de verdelingspraktijk van begrotings-subsidies en incidentele subsidies*, Universiteit Maastricht, 2017.

PIANOO 2019

PIANOO, *Factsheet: de ruimte van de percelenregeling*, april 2019.

Pitkin 1972

H.F. Pitkin, *The concept of representation*, Oakland: University of California Press 1972.

Platform 31 2013

Platform 31, *Burgers maken hun buurt*, Den Haag: Platform 31 2013.

Platform 31 2016

Platform 31, *Ruim op die regels. Evaluatieonderzoek experimentprogramma*, Den Haag: mei 2016.

Platform 31 2020

Platform 31, *Handreiking Right to Bid in de praktijk. De (her)waardering van maatschappelijk vastgoed*, Den Haag 2020.

Platform 31 en Bouwstenen voor Sociaal 2018

Platform 31 en Bouwstenen voor Sociaal, *Waarde maken uit leegstand. Hergebruik van gemeentelijk vastgoed*, Den Haag 2018.

De Poorter en Koenraad 2022

J.C.A. de Poorter en L.M. Koenraad, Responsieve bestuursrechtspraak. Een beschouwing over de rol van maatwerk in bestuursrechtelijke appelprocedures, *NJB* 2022/1072.

Van Popering-Verkerk en Van Buuren 2017

J. Van Popering-Verkerk en A. van Buuren, *Oefenen in bescheidenheid. Een bestuurskundige reflectie op Right to Challenge in Rotterdam*, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam – REPOLIS 2017.

ProDemos 2018

ProDemos, *Monitor Burgerparticipatie 2018*, Den Haag: 2018.

Putters 2014

K. Putters, *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving*, Den Haag: SCP 2014.

PwC 2018

PwC, *Prille kansen: de samenwerking tussen sociale ondernemingen en gemeenten in Nederland*, Amsterdam: PwC, 2018.

Raad van State 2018

Raad van State, *Ongevraagd advies over de effecten van de digitalisering voor de rechtstatelijke verhoudingen*, Den Haag: Raad van State 2018.

Raad voor de financiële verhoudingen (Rfv) 2014

Raad voor de financiële verhoudingen, *Tussen betalen en bepalen. Publieke bekostiging van maatschappelijk initiatief*, Den Haag: 2014.

Regeerakkoord Rutte III

Regeerakkoord Rutte III, *Vertrouwen in de toekomst*, Den Haag: 2017.

Regeerakkoord Rutte IV

Regeerakkoord Rutte IV, *Omzien naar elkaar, voortuitkijken naar de toekomst*, Den Haag: 2021.

Rekenkamer Den Haag 2017

Rekenkamer Den Haag, *Eerlijk delen, Opvolgingsonderzoek naar de verstrekking van subsidies door de gemeente Den Haag*, Den Haag 2017.

Rekenkamer Rotterdam 2021

Rekenkamer Rotterdam, *Burgers op de bres. Onderzoek naar de gemeentelijke ondersteuning van burgerinitiatieven*, Rotterdam: Rekenkamer Rotterdam 2020.

Raad voor het openbaar bestuur (Rob) 2012

Raad voor het openbaar bestuur, *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*, Den Haag: 2012.

Robbe 2019

T.H.G. Robbe, *Hoe verdeel je een chocoladetaart*, NTB 2019/35.

Robbe 2022

T.H.G. Robbe, *Van Swiss Leisure Group via Vlaardingen naar Didam: tijd voor een terugreis?*, NTB 2022/183.

Scheltema 1989

M. Scheltema, 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1989.

Scheltema 2015

M. Scheltema, *Bureaucratische rechtsstaat of responsieve rechtsstaat?*, NTB 2015/37.

Scheltema 2018

M. Scheltema, *Wetgeving in de responsieve rechtsstaat*, RegelMaat 2018/3.

Scheltema 2020

M. Scheltema, *Handvatten voor vernieuwingen in het bestuursrecht*, NTB 2020/256.

Scheltema 2021

M. Scheltema, *Mag de rechtsstaat voor de burger worden gesloten?*, AA 2021- sep.

Scherpenisse en Van der Steen 2018

J. Scherpenisse & M. van der Steen, *Gepast geregeld, Tijdig financieren in netwerken*, Den Haag: NSOB 2018.

Schlössels 2010

R.J.N. Schlössels, Bestaat er nog een dienende overheid? Kritische opmerkingen vanuit het perspectief van de decentrale overheid. *Gst.* 2010/102.

Schlössels 2016

R.J.N. Schlössels, Service Principle, *Gst.* 2016/20.

Schlössels 2018

R.J.N. Schlössels, Beginselen van behoorlijk bestuur, *NTB* 2018/66.

Schlössels 2020

R.J.N. Schlössels, Het ongrijpbare burgerperspectief, *NTB* 2020/170.

Schlössels en Albers 2023

R.J.N. Schlössels en C.L.G.F.H. Albers, Over rechtspolitieke vloedgolven, maatwerk en verbouwingen aan de Algemene wet bestuursrecht, *JBPlus* 2023/7.

Schueler 2014

B. Schueler, Wat doen we met de inspraak?, *M en R* 2014/49.

Schuurmans, Leijten en Esser 2020

Y.E. Schuurmans, A.E.M. Leijten en J.E. Esser, *Bestuursrecht op Maat*, Leiden: Universiteit Leiden 2020.

SCP 2014

Sociaal Cultureel Planbureau, *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*, Den Haag: SCP 2014.

SEO 2016

SEO Economisch Onderzoek, *Werkwijzer voor kosten-batenanalyse in het sociale domein*, Amsterdam: SEO 2016.

SER 2015

Sociaal Economische Raad, *Sociale ondernemingen: een verkennend advies*, Den Haag 2015, p. 26-27.

Serra 2019

M. Serra, De Wet Markt en Overheid en de uitzondering van het algemeenbelangbesluit: de stand van zaken, *Gst.* 2019/163.

SEV 2007

SEV, *Praktijkboek maatschappelijk rendement. Deel 1*, Rotterdam: SEV 2007.

Sloot Advies 2016

Sloot Advies, *Het maatschappelijk PPS. Juridische grenzen en mogelijkheden voor de (betrokken) overheid. Verkenning van de juridische ins en outs bij het omgaan van gemeenten met maatschappelijke initiatieven*, Den Haag: Ministerie BZK 2016.

Social Enterprise NL 2016

Social Enterprise NL, *De B.V.m. De sociale onderneming op weg naar het Burgerlijk Wetboek*, Amsterdam: Social Enterprise NL 2016.

Social Enterprise NL en LSA 2021

Social Enterprise NL en LSA, *Kapitaal voor de buurt. De toegang tot financiering voor bewonersbedrijven in kaart gebracht*, Amsterdam: Social Enterprise NL 2021.

Spanjersberg 2019

M.J.S. Spanjersberg, *De sociale onderneming: een kat die een hond wil zijn*, *TvOB* 2019-1.

Spanjersberg 2020

M.J.S. Spanjersberg, *Gemeentelijke financiering van sociale ondernemingen*, *Gst.* 2020/153.

Spier, Hartlief en Keirse 2015

J. Spier, T. Hartlief, A.L.M. Keirse, *Verbindenissen uit de wet en schadevergoeding*, Deventer: Kluwer 2015.

Van der Steen 2021

M. van der Steen, 'Overheidssturing in de coronacrisis: perspectieven, praktijken en dilemma's' in: M. van der Steen, J.E. van den Brink, J.P. Loof en J. Korzelijs, *Bestuursrecht in crisistijd. Pre-adviezen VAR 2021*, Den Haag: Boom juridisch.

Van der Steen e.a. 2013

M. van der Steen e.a., *Pop-up publieke waarde. Overheidssturing in de context van maatschappelijke zelforganisatie*, Den Haag: NSOB 2013.

Van der Steen, Scherpenisse en Van Twist 2015

M. van der Steen, J. Scherpenisse en M. van Twist, *Sedimentatie in sturing. Systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig te organiseren*, Den Haag: NSOB 2015.

Stokkermans 2021

Chr. M. Stokkermans, *Naar een wettelijke verankering van de maatschappelijke onderneming*, *MvO* 2021 afl. 3-4.

Thibaut en Walker 1975

J. W. Thibaut en L. Walker, *Procedural justice: A psychological analysis*, New York: Halsted Press 1975.

Thibaut en Walker 1978

J. W. Thibaut en L. Walker, *A Theory of Procedure*, *California Law Review* 1978 vol. 6. afl. 3.

Van Til en Dijkhof 2022

H. van Til en Y. Dijkhof, *Onderzoek naar 'Right to Challenge' beheer elektriciteitsnet*, Rotterdam: ECORYS 2022.

Tonkens 2006

E. Tonkens, *De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme dynamische samenleving (oratie UvA)*, Amsterdam: Vossiuspers UVA 2006.

Tonkens 2009a

E. Tonkens, 'Waarom actief burgerschap?' in: E. Tonkens, *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*, Amsterdam: SUN:Trancity 2009, p. 7-22.

Tonkens 2009b

E. Tonkens, 'Burgerparticipatie en burgerinitiatief' in: E. Tonkens, *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*, Amsterdam: SUN:Trancity 2009, p. 125-141.

Tonkens 2015

E. Tonkens, *Vijf misvattingen over de participatiesamenleving. Afscheidsrede bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap UvA*, Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken 2015/1.

Tonkens e.a. 2015

E. Tonkens e.a., *Montessoridemocratie*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2015.

Tonkens en Hurenkamp 2019

E. Tonkens en M. Hurenkamp, *Werknotitie effectieve burgerparticipatie*, Utrecht: Universiteit voor Humanistiek 2019.

Tonkens en Verhoeven 2011

E. Tonkens en I. Verhoeven, *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid. Een onderzoek naar bewonersinitiatieven in de Amsterdamse wijkaanpak*, Amsterdam: UvA 2011.

VAR 2020

L. van den Berge, M.F. Vermaat, M. Lurks, N.A. van Renssen & S. van Heukelom-Verhage, *Maatwerk in het Bestuursrecht*, Den Haag: 2020 VAR preadviezen nr. 164.

VAR 2021

Commissie Europeanisering algemeen bestuursrecht, *Europa en het algemeen bestuursrecht. Burger en bestuur in de gemeenschappelijke rechtsorde. Rapport van de Commissie Europeanisering van het algemeen bestuursrecht*, Den Haag: Boom juridisch 2021.

Van der Veen 2015

G.A. van der Veen (red.), *Voorbereid op aansprakelijkheid. Gemeenten en overheidsaansprakelijkheid*, Den Haag: VNG 2015.

Vilans 2016

Vilans, *Grenzen verkennen. Wettelijke en juridische aspecten in het samenspel tussen informele en formele zorg*, Utrecht: Vilans, 2016.

Van der Vleuten en Luiten van Zanden 2010

L. van der Vleuten en J. Luiten van Zanden, *Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtbussen*, *Leidschrift* 2010, 25.2.

VNG 2019

VNG Team Recht, *Handreiking basisbeginselen subsidierecht*, Den Haag: VNG 2019.

Voermans en Waling 2017

W. Voermans en G. Waling, *Lusten en lasten van de meervoudige democratie*, Leiden: Universiteit Leiden 2017.

Voorberg en Van Meerkerk 2019

W. Voorberg en I. van Meerkerk, 'Co-production with Citizens: Demarcating the Mode of Collaboration by Looking 'from outside in', in: A. Kekez, M. Howlett and M. Ramesh (red.), *Collaboration in Public Service Delivery. Promise and Pitfalls*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2019.

Walker e.a. 1974

L. Walker e.a., Reactions of participant and observers to modes of adjudication, *Journal of Applied Social Psychology* 1974/4.

Wauters 2015

K. Wauters, *Cooperative Agreements between Public Authorities*, Cambridge: Intersentia, 2015.

Wesselijs 2022

P.S. Wesselijs, Nationale rechters in de knel bij lokale staatssteunzaken, *SEW* 2022 nr. 1.

Westerweel 2021

J. Westerweel, *Lokale democratische innovatie. Een juridische analyse*, Deventer: Kluwer 2021.

Van de Wijdeven 2012

T. M. F. van de Wijdeven, *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken (diss. Tilburg University)*, Utrecht: Eburon 2012.

Van de Wijdeven, De Graaf en Hendriks 2013

T.M.F. van de Wijdeven, L.J. de Graaf en F. Hendriks, *Actief burgerschap. Lijnen in de literatuur*, Tilburg/Den Haag: Tilburg School voor Politiek en Bestuur.

Wolswinkel 2013

C.J. Wolswinkel, *De verdeling van schaarse publiekrechtelijke rechten: Op zoek naar algemene regels van verdelingsrecht (diss.)*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013.

WRR 2017

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*, Den Haag: WRR 2017.

Zillikens-Loos, Crul en Schriemer 2020

M.J.L.A.M. Zillikens-Loos, Q.M.J.A. Crul en T.A. Schriemer, De maatschappelijke onderneeming en haar (nieuwe) juridische jas, *MvO* 2020, 8 en 9.

BLOGS EN KRANTENARTIKELEN

Binnenlands bestuur 2010

Redactie Binnenlands Bestuur, De keerzijde van het wijkbudget, *Binnenlands Bestuur*, 1 juli 2010.

CBS 2014

CBS, *Zorggebruik verschilt per opleidingsniveau*, 11 november 2014.

CPB 2013

CPB, *Solidariteit onder druk? Zorg op maat heeft toekomst*, CPB Policy Brief 2013/01. Z.

Driessen 2021c

E.M.M.A. Driessen, Nieuwe regels voor uitdaagrecht onder de loep, *EW Podium* 5 juli 2021.

Gordijn 2021

J. Gordijn, Gloednieuwe speeltuin (van 23.000 euro) is zó populair dat hij nu alweer afgebroken wordt, *AD* 24 oktober 2021.

Hendriksma 2022

M. Hendriksma, Uitdaagrecht kan impasse stikstof doorbreken, *Binnenlands Bestuur* 19 augustus 2022.

De Koster 2018

Y. de Koster, Coalitieakkoorden (4): Burgerparticipatie is hot, *Binnenlands Bestuur*, 1 augustus 2018.

Landeweer en De Jonge 2017

M. Landeweer & L. de Jonge, Burenruzie om halve ton aan wijkgeld, *AD* 27 oktober 2017.

Van der Lans 2013

J. van der Lans, Exit participatiesamenleving, *Tijdschrift voor sociale vraagstukken*, oktober 2013.

LSA Bewoners

LSA Bewoners, *10 tips voor right to challenge*, raadpleegbaar via: <https://www.lsabewoners.nl/buurtrechten/kennis/10-tips-right-to-challenge>.

Mensink 2015

W. Mensink, Systeem- en leefwereld: hoe de kloof te dichten, *Sociale Vraagstukken*, 30 april 2015.

Molenaar 2021

M. Molenaar, Buurt wordt horendol van gillende kinderen, maar speeltoestel in Moerkapelle mag blijven, *AD* 21 april 2021.

Reitzeman 2019

I. Reitzeman, Noaberschap ver te zoeken bij Klooster&Buren, *Dagblad van het Noorden*, 7 februari 2019.

Volkskrant 2019

Volkskrant, De angst moet uit de ambtenarentorens, waarschuwt bestuurskundige Paul 't Hart, *Volkskrant*, 1 november 2019.

Willen 2018

S. Willen, Ongenoegen over gunning sociaal makelaarschap Utrecht, *Binnenlands Bestuur* 9 juli 2018.

PARLEMENTAIRE STUKKEN

Europees

Resolutie van het Europees Parlement van 15 januari 2013 met aanbevelingen aan de Commissie betreffende het bestuursprocesrecht van de Europese Unie (2012/2024(INL))

Nationaal

1990-2009

Kamerstukken II 1993/94, 23 700, 3 (aanvulling Awb met derde tranche)

Kamerstukken II 1994/95, 23 700, nr. 5 (aanvulling Awb met derde tranche)

Kamerstukken II 2007/08, 31 354, nr. 3 (Wet Markt en Overheid)

2010-2019

Kamerstukken II 2013/14, 33 841, nr. 152 (motie Voortman en Van Dijk).

Kamerstukken II 2015/16, 34 065, nr. 2 (Initiatiefnota Tanamal over buurtrechten)

Kamerstukken II 2015/16, 34 065, nr. 9 (Brief minister n.a.v. initiatiefnota over buurtrechten)

Kamerstukken II 2015/16, 34 329, 3 (wijziging Aanbestedingswet)

Kamerstukken II 2017/18, 34 775-VII, nr. 16 (motie Özütok)

Kamerstukken II 2018/19, 35 000, nr. 24. (motie Segers)

Kamerstukken II 2018/19, 35 261 nr. 2. (Wet modernisering elektronisch bestuurlijk verkeer)

Kamerstukken II 2018/19, 35 261 nr. 3. (Wet modernisering elektronisch bestuurlijk verkeer)

Kamerstukken II 2018/19, 35 000 VII, nr. 80 (Brief minister over Right to Challenge)

Kamerstukken II 2019/20, 35 300 VII, nr. 6 (Brief minister over burgerparticipatie)

Handelingen II 2019/20, 35300-VII, nr. 18 item 4, p. 8.

2020-2023

Kamerstukken II 2020/21, 35 570 VII, nr. 17 (motie recht op toegang als abbb)

Kamerstukken II 2020/21, nr. 35 310, nr. 15 (motie Jetten en Marijnissen)

Kamerstukken II 2020/21, 35 510, nr. 2 (eindverslag parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag).

Kamerstukken II 2021/22, 35 925 XIII, nr. 29 (motie Bouke)

Kamerstukken II 2022/23, 36 210, nr. 2. (Wet versterking participatie op decentraal niveau)

Kamerstukken II 2022-23, 36 210, nr. 3 (MvT Wet versterking participatie op decentraal niveau)

Kamerstukken II 2022-23, 36 210, nr. 3 bijlage bij MvT (reactie op consultatievoorstel door Netwerk Right to Challenge en LSA Bewoners)

Kamerstukken II 2022-23, 36 210, nr. 4 (Advies RvS Wet versterking participatie op decentraal niveau)

Kamerstukken II 2022/23, 36 210, nr. 5 (Verslag bij Wet versterking participatie op decentraal niveau)

Kamerstukken II 2022/23, 29 279, nr. 763 (Conceptvoorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb)

Kamerstukken II 2023/24, 36 210, nr. 10 (Amendement Van der Graaf c.s.)

Kamerstukken II 2023/24, 36 210, nr. 11 (Verslag van het wetgevingsoverleg)

Kamerstukken I 2023/24, 36 210, nr. B (Verslag Wet versterking participatie op decentraal niveau in Eerste Kamer)

JURISPRUDENTIEREGISTER

HvJ EU

1980-1989

HvJ EG 17 september 1980, 730/79, *Jur.* 1979, p. 2671 I-959 (Philip Morris)
HvJ EG 16 juni 1987, 118/85, *Jur.* 1987, p. 2599 (Commissie/Italië)

1990-1999

HvJ EG 23 april 1991, nr. C-41/90, *Jur.* 1991, p. I-01979 (Höfner)
HvJ EU 15 maart 1994, nr. C-387/92, *Jur.* 1994, p. I-877 (Banco Exterior de España S)
HvJ EU, 18 november 1999, nr. C-107/98 (Teckal)

2000-2009

HvJ EU, 12 juli 2001, nr. C-399/98 (Scala)
HvJ EG 24 juli 2003, nr. C-280/00 (Altmark)
HvJ EG 10 januari 2006, nr. C-222/04, *Jur.* 2006, p. I-289 (Cassa di Riparmio)
HvJ EU, 18 januari 2007, nr. C-220/05 (Aroux)

2010-2019

HvJ EU, 25 maart 2010, nr. C-451/08 (Helmut Müller)
HvJ EU 16 december 2010, C-239/09 *Jur.* 2010, I-13083, punt 30 (Seydaland)
HvJ EU 29 november 2012, nrs. C-182/11 en C-183/11 (Econord)
HvJ EU 8 mei 2013, nr. C-203/11 (Libert)
HvJ EU, 2 juni 2016, nr. C-410/14 (Dr. Falk)
HvJ EU 26 oktober 2016, C-211/15 P
HvJ EU, 1 maart 2018, nr. C-9/17 (Tirkkonen)
HvJ EU, 18 oktober 2018, nr. C-606/17 (Sacro Cuore)
HvJ EU 30 april 2019, nr. C-494/06 P, (Commissie/Italië en Wam)

HR

1965-1999

HR, 5 november 1965, ECLI:NL:HR:1965, AB7079, *NJ* 1965/139 m.nt. G.J. Scholten (Kelderluik)
HR 27 maart 1987, ECLI:NL:HR:1987:5565 (Amsterdam/Ikon) *AB Klassiek* 2009/13 m.nt. M. Scheltema
HR 9 december 1994, *NJ* 1996, 403 m.nt. C.J.H. Brunner (Zwiepende tak)
HR 31 oktober 1997, ECLI:NL:HR:1997:ZC2478, *NJ* 1998/97 (Portacabin)

2000-2021

- HR 12 mei 2000, NJ 2001, 300 m.nt. J. Heijma (Verhuizende zusjes)
 HR 20 oktober 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA7686 NJ 2000/700, (Foekens/Naim)
 HR 17 december 2010, ECLI:NL:HR:2010:BN6236, (Dijkdoorbraak Wilnis)
 HR 26 november 2021, ECLI:NL:HR:2021:1778, AB 2022/11 m.nt. F.J. van Ommeren. *Gst.* 2022/45, m.nt. A. Drahmman (Didam)

ABRvS**2000-2009**

- ABRvS 12 september 2001, ECLI:NL:RVS:2001:AN6776, AB 2001/335, m.nt. N. Verheij (Catalpa)

2010-2019

- ABRvS 13 februari 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BZ1245, AB 2014/290 m.nt. J.R. van Angeren (Ridderstee)
 ABRvS 17 september 2014, ECLI:NL:RVS:2014:3379, AB 2015/129 m.nt. J.A.F. Peters (Stichting Schiphol Regio)
 ABRvS 17 september 2014, ECLI:NL:RVS:2014:3394, AB 015/130 m.nt. J.A.F. Peters (Platform 31)
 ABRvS 8 april 2015, ECLI:NL:RVS:2015:1073 AB 2015/309, m.nt. W. den Ouden (verplaatsing veehouderij)
 ABRvS 13 mei 2015, ECLI:NL:RVS:2015:1548, AB 2015/308 m.nt. W. den Ouden (*Stichting Impuls*)
 ABRvS 23 maart 2016, ECLI:NL:RVS:2016:803, AB 2016/286, m.nt. A. Drahmman (ingebruikgevingsovereenkomst sportcomplex)
 ABRvS 2 november 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2927, AB 2016/426 m.nt. C.J. Wolswinkel (Vlaardingen)
 ABRvS 18 januari 2017, ECLI:NL:RVS:2017:86, AB 2017/253 m.nt. S. Philipsen (Tjalling Koopmans College)
 ABRvS 23 augustus 2017, ECLI:NL:RVS:2017:2271, AB 2017/348, m.nt. H.D. Tolsma (Mestbasin Mechelen)
 ABRvS 11 juli 2018, ECLI:NL:RVS:2018:2310, AB 2018/ 406 m.nt. J.E. van den Brink (noot 1) en A. Drahmman (noot 2) (Geobox)
 ABRvS 13 februari 2019, ECLI:NL:RVS:2019:413, *Gst.* 2019/86 m.nt. E.M.M.A. Driessen en AB 2019/321 m.nt. W. den Ouden (Stichting Cultuur Eindhoven I)

2020-2021

- ABRvS 27 januari 2021, ECLI:NL:RVS:2021:176 AB 2021/83, m.nt. E.M.M.A. Driessen en A. Drahmman (Stichting Cultuur Eindhoven II)
 ABRvS 21 juli 2021, ECLI:NL:RVS:2021:1606, AB 2022/24 m.nt. E.M.M.A. Driessen (Draagvlakmeting Alkmaar)

CBB

- CBB 9 juli 2008, ECLI:NL:CBB:2008:BD8180 AB 2008/340, m.nt. J.R. van Angeren (Hanse-land)
 CBB 18 december 2018, ECLI:NL:CBB:2018:660, AB 2019/193 m.nt. A. Outhuijse
 CBB 18 december 2018, ECLI:NL:CBB:2018:661, AB 2019/194 m.nt. A. Outhuijse
 CBB 9 augustus 2022, ECLI:NL:CBB:2022:507

CRvB

CRvB 23 augustus 2021, ECLI:NL:CRVB:2021:1918, AB 2022/54 m.nt M.W. Venderbos (boodschappenaffaire)

Gerechtshof

2014 – Gerechtshof 's-Hertogenbosch 9 juli 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:2102

2015 – Gerechtshof 's-Hertogenbosch 2 april 2015, ECLI:NL:GHSHE:2015:1175

Rechtbanken

Rb. Alkmaar, 12 februari 2009, ECLI:NL:RBALK:2009:BH2823

Rb. Amsterdam 11 september 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:6780 (MuzyQ)

Rb. Den Haag, 30 december 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:15812 (De Stolp)

Rb. Noord-Nederland, 17 april 2019, ECLI:NL:RBNNE:2019:1681 (Oldambt/Blauwestad)

Rb. Overijssel 15 december 2020, ECLI:NL:RBOVE:2020:4330

Rb. Amsterdam 21 juni 2022, ECLI:NL:RBAMS:2022:5261 (ASV geen grondslag subsidie)

Rb. Noord-Holland 14 augustus 2022, ECLI:NL:RBNHO:2022:7046

CURRICULUM VITAE

E.M.M.A.(Esmée) Driessen studeerde rechten aan de Universiteit van Maastricht. In 2017 studeerde zij cum laude af binnen de richting staats- en bestuursrecht. Haar masterscriptie over het Right to Challenge werd als topscriptie in het Nederlands Juristen Blad gepubliceerd en werd tevens bekroond met de facultaire scriptieprijs. Tussen augustus 2017 en januari 2019 was zij als onderwijs- en onderzoeksmedewerker verbonden aan Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Hier schreef zij van 2019 tot en met januari 2023 aan haar proefschrift. Na de afronding van het manuscript was Esmée werkzaam als wetgevingsadviseur bij de directie Advisering van de Raad van State. Sinds januari 2024 is zij werkzaam bij de Raad voor het Openbaar Bestuur als senior-adviseur democratie en rechtstaat. Aan de Universiteit van Leiden blijft zij verbonden als gastdocent en Thorbecke-fellow.